

«РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ» – ПЕРША ІСТОРИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ В УРСР

Реконструються ідеологічні й історіографічні мотиви підготовки та особливості реалізації проекту першої в УРСР історичної енциклопедії – чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України», що побачила світ упродовж 1969–1972 рр.

Ключові слова: «Радянська енциклопедія історії України», Інститут історії АН УРСР, енциклопедія.

Як наголошується в передмові до першого тому сучасного енциклопедичного видання з історії України, «плідна робота істориків упродовж останніх 10 років створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів радянського часу і підготування якісно іншого словника ЕІУ (тобто “Енциклопедії історії України” – С.Б.) порівняно зі словником “Радянської енциклопедії історії України” (РЕІУ) [...]. Праці енциклопедичного характеру з історії України, створені до 1991 р., містять значний обсяг важливої інформації і, без сумніву, залишаються вагомим досягненням історичної науки. Водночас необхідно пам’ятати про політичну заангажованість цих праць, зумовлену догмами і стереотипами комуністичної доби, у зв’язку з чим їхнє значення як інформаційного ресурсу в сучасних умовах істотно понижується. Особливо глибоких фальсифікацій зазнала історія українського народу (причому різних епох та періодів). Щодо опису й аналізу минулого українських земель, які свого часу не входили до складу УРСР, то в енциклопедіях для них раніше майже не знаходилося місця. Спотворювалися реальні (науково обґрунтовані) пропорції щодо висвітлення історичних епох. Так, більше половини усіх статей РЕІУ присвячувалось одному періодові – після 1917 р.»¹.

У нашій статті зроблено спробу реконструювати ідейно-політичне та історіографічне тло, у контексті якого постала ідея підготовки й реалізовувався проект чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України».

Постановою ЦК КП України від 28 грудня 1965 р. «Про завершення видання Української радянської енциклопедії», з огляду на «зростаючий попит на енциклопедичну літературу», було схвалено перспективний план відповідних видань у республіці, яким передбачалася підготовка «Енциклопедії народного господарства Української РСР», «Української сільськогосподарської енциклопедії», «Енциклопедії кібернетики» й «Радянської енциклопедії історії України» («РЕІУ»). Це ж рішення ЦК зобов’язувало Президію АН УРСР (Б.Є.Патон), Міністерство сільського господарства УРСР (П.О.Дорошенко) й Комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР разом із Головною редакцією УРЕ з

* Борчук Степан Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника (Івано-Франківськ)
E-mail: borja_if@mail.ru

¹ Передмова // Енциклопедія історії України: У 5 т. – К., 2003. – Т.1. – С.5.

кожного енциклопедичного видання «підготувати й подати на розгляд ЦК КП України проспект, обсяг, строки видання, тираж та економічні показники»².

Видання «Радянської енциклопедії історії України» (в одній із попередніх версій мала назву «Енциклопедії історії радянської України»), як і решти згаданих вище енциклопедій, здійснювалося відповідно до постанови ЦК КПУ від 18 лютого 1967 р. «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури в республіці», що його «в радянському порядку» формалізувала однойменна ухвала Ради Міністрів УРСР №289 від 7 травня 1967 р.

Як зазначалося у доповідній записці відділу науки і культури ЦК КПУ, «Радянська енциклопедія історії України» мала

«глибоко відобразити історію українського народу з найдавніших часів до наших днів, його братерські зв'язки з російським та іншими народами в героїчній боротьбі за своє соціальне і національне визволення, широко розкрити соціалістичні перетворення та успіхи комуністичного будівництва Української РСР у братній сім'ї народів Радянського Союзу, рішуче викриваючи буржуазні фальсифікації історії українського народу»³.

Звично для комуністичної ідеології, а відтак і радянської історіографії принаймні половина обсягу видання припадала на період після жовтня 1917 р. Обсяг енциклопедії визначався у чотири томи (по 100 авт. арк. кожний), які мали бути надруковані впродовж 1967–1971 рр. Головним виконавцем видання мав виступити колектив наукових співробітників Інституту історії АН УРСР, співвиконавцями – історики КПРС з Інституту історії партії при ЦК КП України – філії Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. До написання статей «РЕІУ» залучалися й інші автори з академічних установ та вищих навчальних закладів республіки, а також із Москви.

У лютому 1967 р. було затверджено склад редакційної колегії чотиритомника, до якої ввійшли К.К.Дубина, директор Інституту історії АН УРСР – відповідальний редактор, Б.М.Бабій, С.М.Бібіков, О.А.Бородін, І.О.Гуржій, П.П.Гудзенко, К.Г.Гуслисий, В.Л.Зуц (відповідальний секретар), М.К.Івасюта, І.І.Компанієць (заступник відповідального редактора), С.М.Королівський, Ю.Ю.Кондуфор, П.А.Лавров, Ф.Є.Лось, І.Д.Назаренко, М.І.Супруненко, В.І.Стрельський, В.Я.Тарасенко, П.Т.Тронько, А.Т.Чеканюк.

Під керівництвом проф. К.К.Дубини 20 червня 1967 р. відбулося перше засідання редколегії «РЕІУ», на якому було окреслено коло першочергових завдань проекту. Однак раптова смерть Кузьми Кіндратовича 22 вересня 1967 р. до певної міри пригальмувала роботу над енциклопедією⁴. Під час наступних двох засідань головував заступник відповідального редактора проф. І.І.Компанієць. І лише 11 березня 1969 р., під час четвертого засідання редакційної колегії, керівництво проектом узяв у власні досвідчені руки колишній

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.3869. – Арк.22.

³ Там само. – Спр.4077. – Арк.101–102.

⁴ Див.: Юркова О.В. Кузьма Кіндратович Дубина // Інститут історії України НАН України: 1936–2006. – К., 2006. – С.333.

секретар ЦК КПУ з ідеології, а з березня 1968 р. – директор Інституту історії АН УРСР А.Д.Скаба.

Перший том було підписано до друку 1 липня 1969 р., останній, четвертий, – 7 серпня 1972 р. Найбільш дискусійною в першому томі «РЕІУ» виявилася стаття «Боротьбисти». Перше обговорення її рукопису відбулося 25 квітня 1969 р. у приміщенні Головної редакції УРЕ по вул. Леніна, 51 у Києві. Друге – 5 травня 1969 р. в Інституті історії партії при ЦК КПУ. Третій (остаточний) розгляд проходив 21 жовтня 1969 р. знову в Головній редакції УРЕ. Том було підписано до друку 1 липня 1969 р. Отже, ця стратегічна стаття загальмувала вихід у світ першого тому.

Найголовнішою причиною цього стала десятирічної давнини історіографічна полеміка з виразним ідеологічним присмаком. Упродовж другої половини 1950-х рр. з усіх дискусійних проблем історії утвердження більшовицького владарювання в Україні найгострішу протидію офіційна наука чинила «дисидентським» поглядам на питання історії боротьбизму. Представникам вітчизняної історіографії, які намагалися бодай частково реконструювати об'єктивний образ цієї партії та її реальне місце в революційних подіях на території України, інкримінувалося «викривлення історичної правди». Натомість боротьбистів безапеляційно проголошували «контрреволюційною дрібнобуржуазною» організацією, одним із численних відгалужень «українського буржуазного націоналізму»⁵.

Партія боротьбистів постала з лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів. Основним її ядром була керівна група газети «Боротьба» – органу лівих українських есерів, що друкувалася з 23 лютого 1918 р. У травні 1918 р. група оформилася у самостійну партію, яка зберегла стару назву – УПСР, але водночас називалася й боротьбистською (від часопису). У березні 1919 р. V з'їзд УПСР декларував прийняття комуністичної платформи, змінивши назву на Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів), рекомендувавши й застосування назви «комуністи-боротьбисти». У серпні 1919 р. боротьбисти об'єдналися зі спорідненою групою лівих українських соціал-демократів (незалежників). Відтоді була прийнята нова назва – Українська комуністична партія (боротьбистів) – УКП(б). Із літа 1919 р. партія була представлена в Раднаркомі УСРР, зокрема наркомат освіти очолював Олександр Шумський. Серед лідерів УКП(б) були Григорій Гринько, Василь Еллан-Блакитний, Михайло Полоз, Левко Ковалів, Антін Приходько та ін. У серпні та листопаді 1919 р. боротьбисти зробили дві невдалі спроби вступити до Комінтерну, блоковані лідером російських більшовиків В.І.Леніним (Ульяновим), незацікавленим в окремому представництві у цій організації українських націонал-комуністів – впливових політичних конкурентів маніпульованої Кремлем КП(б)У. У грудні 1919 р. УКП(б) уклала угоду з КП(б)У про входження боротьбистів до Всеукраїнського ревкому. У березні 1920 р. УКП(б) влилася у КП(б)У через індивідуальний вступ членів (з 15 тис. до більшовиків перейшло близько 4 тис. колишніх боротьбистів), що організаційно оформили рішення

⁵ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С.251–252.

II (VI) з'їзду УКП(б) та IV конференції (на правах з'їзду) КП(б)У⁶. Упродовж 1920–1930-х рр. переважна більшість боротьбистів (включно з високопосадовцями Панасом Любченком, Андрієм Хвилю) була фізично знищена більшовицьким тоталітарним режимом.

Увесь 1958 р. в українській радянській історіографії пройшов, умовно кажучи, під «боротьбистським стягом». Власне, йшлося про історичну роль та значення вітчизняного (українського) націонал-комунізму, табуйованого офіційною компартійною ідеологією. Проблема актуалізували нещодавні революційні виступи у сусідніх Угорщині та Польщі, зокрема події Угорської революції 1956 р., що в них частина політичної еліти цих країн «соціалістичного табору» намагалася відшукати власний шлях побудови соціалістичної демократії, далеко не тотожної радянському «взірцеві».

У другому за 1958 р. числі «Комуніста України» було надруковано статтю Г.Ф.Овчарова⁷. Автор нарікав, що «окремі» історики й літературознавці, торкаючись теми боротьбизму, припускалися, на його думку, «серйозних недоліків, які йдуть у плані ідеалізації цього супротивника Комуністичної партії». «Недоліки» ці містилися, мовляв, у деяких працях і виступах М.І.Супруненка, С.А.Крижанівського, Л.М.Новиченка та інших авторів, знайшли місце на сторінках «таких авторитетних видань, як другий том “Історії Української РСР” та другий том “Історії української літератури”»⁸. На вістрі критики Г.Ф.Овчарова опинився Микола Іванович Супруненко (1900–1984 рр.) – завідувач відділу історії радянського суспільства (1955–1960 рр.), згодом (1960–1984 рр.) – відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР. Дописувач інкримінував йому «увінчання героїчними лаврами» лідерів боротьбистів, «замовчування антирадянської політичної лінії» УКП(б), «пом'якшення вироку історії щодо боротьбизму» тощо⁹. Завершувався допис Г.Ф.Овчарова резюмуванням типових «помилوک» авторів, які «ідеалізують боротьбизм»:

«Партія боротьбистів зображується політичною силою, яка нібито заслуговує на те, щоб ставитися до неї як до партії, що була хоч і хитким, і непослідовним, але все ж соратником Комуністичної партії в будівництві радянської України. Взаємини між партією боротьбистів і Комуністичною партією одні автори висвітлюють як стосунки співробітництва на ґрунті мирного співіснування, інші, хоч і враховують наявність боротьби між цими партіями, але не роблять з цього належних висновків і тим самим зату-

⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.244–245.

⁷ Овчаров Г. З приводу висвітлення питання про боротьбизм // Комуніст України. – 1958. – №2. – С.36–47. Публікації передувала спеціальна редакційна примітка (з огляду на «стурбованість» читачів і «важливість для історичної науки правильного висвітлення цього питання», редколегія й уміщувала допис Г.Ф.Овчарова):

«До редакції нашого журналу надійшли листи від читачів, в яких вони порушують ряд питань, зв'язаних з ідейно-політичною оцінкою боротьбизму і ставленням до нього нашої партії. У листах звертається увага на те, що в працях окремих істориків має місце розбіжність думок щодо характеристики партії боротьбистів».

(див.: Там само. – С.36).

⁸ Овчаров Г. З приводу висвітлення питання про боротьбизм. – С.42.

⁹ Там само. – С.43–44.

шовують антагоністичність цієї боротьби і зводять її до окремих, часткових проявів. Відповідно до цього, у викривленому світлі, в дусі затушовування контрреволюційності і націоналізму, зображається класова суть, суспільні зв'язки і громадсько-політична поведінка партії боротьбистів, а питання про платформу боротьбизму, як про платформу специфічного витонченого націоналізму, або не ставиться або також затушовується, обмежується¹⁰.

Декілька слів варто сказати про автора цієї статті. Григорій Філатович Овчаров народився 8 лютого 1904 р. у с. Могилів Царицинського повіту на Катеринославщині в незаможній селянській родині росіян-переселенців. У 1921 р., після закінчення педкурсів у Новомосковську, вступив до РКП(б) і працював низовим комсомольським функціонером. У 1923–1926 рр. – інструктор ЦК ЛКСМУ (Харків). 1930 р. закінчив Інститут червоної професури й був завідувачем кафедри марксизму-ленінізму ІЧП. Із 1926 р. друкував рецензії та статті у часописах «Молодняк», «Критика» (півтора року редагував останнє видання). Належав до Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), заживши слави одного з найзатятіших полемістів. Упродовж червня 1931 – квітня 1933 рр. був ученим секретарем при наркомі освіти УСРР М.О.Скрипнику. Автор книжок «Нариси сучасної української літератури» (1931 р.), «Більше непримиренності до ворожих виступів: “Сонячна машина” В.Винниченка та її критики» (1933 р.), брошури «Микола Скрипник і радянська література» (1933 р.). Зміст останньої викликав невдоволення «команди» П.П.Постишева, автора було піддано брутальній критиці, звільнено з посади й заслано партторгом МТС у Синельниківський район Дніпропетровщини. Ухвала Головліту від 16 квітня 1933 р. наголошувала «зовсім неприпустимий характер» брошури «Микола Скрипник і радянська література», яка направлена «проти вказівок ЦК ВКП(б) про помилки, що їх припущено лінією національної політики», «утруднює роз'яснення припущених помилок». Відтак брошуру «як політично шкідливу» було конфісковано, її примірники вилучалися з продажу й масових бібліотек¹¹. 24 липня 1934 р. під час чергової «чистки» Г.Ф.Овчарова виключили з партії, а у ніч з 4 на 5 грудня 1934 р. він був заарештований співробітниками Дніпропетровського УНКВС. Затриманому інкримінувалася участь в «українській націоналістичній терористичній організації» й підготовці замаху на П.П.Постишева. 26 квітня 1935 р. Особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до трьох років таборів. Утримувався в Ухтпечлагу (с. Чиб'ю Комі АРСР). Після численних клопотань 5 травня 1943 р. реабілітований з анулюванням судимості. У 1950-х рр. працював у Державному музеї Т.Г.Шевченка в Києві, випустив книжку «В.Маяковський – співець дружби народів» (1956 р.)¹².

«Боротьбистська тема» знайшла продовження й на шпальтах «Українського історичного журналу», у третьому за 1958 р. числі якого з'явилася велика

¹⁰ Овчаров Г. З приводу висвітлення питання про боротьбизм. – С.46–47.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6218. – Арк.58.

¹² Юткін В. Овчаров Григорій // З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – Вип.1 / Упор. О.Г.Мусієнко. – С.340–341.

рецензія співробітника Інституту історії АН УРСР Р.Г.Симоненка на трирічної давності (1954 р.) працю одного з колишніх боротьбистських лідерів Івана Майстренка (1899–1984 рр.) «Боротьбизм: розділ з історії українського комунізму»¹³. Зміст рецензії апіорі визначала її назва – «Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України». Завершувалася публікація у характерному для цього автора стилі контрпропагандистської історіографії:

«Спроби І.Майстренка та його заокеанських поводитирів гальванізувати давно вже мертве тіло боротьбизму – приречені на провал. Майже сорок років тому молода Комуністична партія (більшовиків) України при братній допомозі РКП(б) і великого Леніна політично розгромила боротьбизм. Ліквідація УКП(б) – цього небезпечного противника радянського будівництва на Україні, свідчила про зрілість Комуністичної партії України [...]. Але, відзначаючи жалюгідність новітніх одчайдушних спроб сучасних фальсифікаторів історії, радянські історики повинні підвищувати пильність і непримиренність до будь-яких проявів ворожої ідеології, викривати ці спроби, відтворюючи справжній героїчний шлях нашого народу в боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами, за вільну і могутню суверенну радянську Україну»¹⁴.

25 квітня 1958 р. на вченій раді Інституту історії АН УРСР за участю істориків академічних науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів Києва, Львова, Кіровограда та інших міст республіки було заслухано доповідь проф. М.І.Супруненка на тему «Огляд наукових праць з історії перемоги Великого Жовтня на Україні» та співдоповідь кандидата історичних наук І.І.Компанійця «Огляд наукових праць з історії революційного руху на західноукраїнських землях, що розгорнувся під впливом ідей Великого Жовтня». На поважному науковому зібранні, яке продовжило свою роботу обговоренням доповідей 28 квітня, 7 та 20 травня 1958 р., були представлені й співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ, а також редакція часопису «Комуніст України» (відповідальний редактор Я.Ю.Пашко й співробітник редакції М.М.Липовченко). Стрижневою проблемою обговорення цілком закономірно виявилася боротьбистська (вірніше – антиборотьбистська) тема.

Після відповідного історіографічного огляду у другій, більшій, частині своєї доповіді Микола Іванович докладно зупинився на ставленні КП(б)У до «дрібнобуржуазних партій», зокрема боротьбистів. Доповідач зауважив, що, на його думку, у статті Г.Ф.Овчарова «З приводу висвітлення питання про боротьбизм» зроблено спробу піддати сумніву доцільність блокування КП(б)У на певних етапах з боротьбистами, а також відродити «лівацько-сектантську лінію» в розв'язанні селянського й національного питання в Україні. Щодо соціальної бази УКП(б) доповідач висловив думку, що вона відображала інтереси

¹³ Симоненко Р.Г. Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України [Рец.] J.Majstrenko. Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism // Research Program on the USSR, №4. – New York, 1954. – 315 p. // Український історичний журнал. – 1958. – №3. – С.158–162.

¹⁴ Там само. – С.162.

«трудящого селянства», переважно середнього, а також «націоналістичні тенденції відсталого частини українських мас». Попри те, що до цієї партії входила певна кількість «куркульства і петлюрівської агентури», вона назагал не була куркульською партією, а репрезентувала середнє селянство України з його непослідовністю¹⁵.

Згаданий вище співробітник Інституту історії Р.Г.Симоненко, який виступав в обговоренні, солідаризувався з позицією журналу «Комуніст України» й закинув М.І.Супрунєнкові «ідеалізацію і прикрашення боротьбистів». На думку опонента, головні розходження між боротьбистами й КП(б)У полягали не в національному питанні, а у площині соціально-політичних проблем. Промовець наголосив на політичній гостроті питання, оскільки «закордонні фальсифікатори», мовляв, намагаються зобразити боротьбистів «єдиною партією, за якою начебто йшов український народ»¹⁶.

В аналогічному річизі було витримано й виступ співробітника журналу «Комуніст України» М.М.Липовченка, котрий застеріг від «неправильного висвітлення» питання про боротьбизм, через що можна «скотитися на лівацько-сектантські позиції або на позиції українського буржуазного націоналізму». Промовець проаналізував три лінії щодо боротьбистів: ленінську, «лівацько-сектантську» Пятакова – Бубнова й лінію Зинов'єва. Микола Миколайович не погодився з думкою М.І.Супрунєнка, що головні розходження між боротьбистами й КП(б)У полягали в національному питанні. В оцінці соціальної бази УКП(б) у доповіді останнього, на переконання М.М.Липовченка, змішувалися два поняття – економічна основа дрібнобуржуазних партій та їх політична опора¹⁷.

Брав слово у дискусії й співробітник Державного музею Т.Г.Шевченка Г.Ф.Овчаров, який застеріг присутніх від ідеалізації боротьбизму й «відступів від лінії партії в оцінці цього питання». Він звично піддавав критиці погляди М.І.Супрунєнка – «захисника боротьбизму», оскільки ототожнення УКП(б) з українським селянством «веде до приниження ролі Комуністичної партії». Промовець відкидав будь-яку позитивну роль боротьбистів, беззастережно вважаючи їх «контрреволюційною партією, яка гальмувала процес встановлення радянської влади на Україні»¹⁸.

Іншою стрижневою темою обговорення під час чотириденних засідань ученої ради Інституту історії АН УРСР було питання оцінки листопадових подій 1918 р. у Львові й проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Сміливий як на той час погляд співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові Олександра Юхимовича Карпенка (1921–2013 рр.), котрий справедливо вважав проголошення ЗУНР демократичною національно-визвольною революцією, зазнав брутальної критики з боку співдоповідача, майбутнього заступника відповідального редактора «РЕІУ» І.І.Компанійця, який, зокрема, наголошував на неможливості «довільного поєднання революційного

¹⁵ Гамрецький Ю.М. Обговорення в Інституті історії АН УРСР праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня // Український історичний журнал. – 1958. – №5. – С.228–229.

¹⁶ Там само. – С.231.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.232.

руху українських трудящих мас проти влади Габсбургів і контрреволюційного путчу [західно]української буржуазії», що збіглися у часі. Відтак ЗУНР він оцінював як «контрреволюційне утворення, маріонеткову державу західноукраїнської буржуазії»¹⁹.

До кампанії дискредитації колеги – вірогідного претендента на посаду очільника установи – долучився й тогочасний директор Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук О.К.Касименко, який прагнув водночас укотре засвідчити власну відданість «єдино правильній» історіографічній лінії. У його методологічній статті «Завдання розвитку історичної науки на Україні», котра побачила світ у серпневому 1958 р. числі того самого «Комуніста України», повідомлялося у стилі переможного рапорту – мовляв, «помилки» М.І.Супруненка щодо «хибного трактування» Української Центральної Ради як провідника національного руху в Україні після лютого 1917 р., неадекватної оцінки партії боротьбистів тощо було виявлено, «викрито», багатоденно обговорено й засуджено абсолютною більшістю колег:

«Серйозні помилки допускає тов. Супруненко також і в трактуванні соціальної бази, характеру діяльності дрібнобуржуазної партії боротьбистів і ставлення до неї Комуністичної партії («Історія Української РСР», т.ІІ, с.168, 175–179). Трактування боротьбистів іде по лінії певного обілення цієї ворожої нам партії. Визначаючи соціальну базу партії боротьбистів, автор чомусь відриває її від українського куркульства, характеризуючи діяльність цієї партії, обминає періоди її найбільшої антирадянської активізації, а говорячи про ставлення Комуністичної партії до боротьбистів, тов. Супруненко замовчує ті партійні документи, які дають справжню, всебічну характеристику боротьбистів, викривають їх контрреволюційне нутро, кваліфікують їх як ворожу радянському ладові партію».

Тут же повідомлялося, що з цього приводу відбулося чотири засідання вченої ради академічної установи, в кожному з яких брало участь понад сто істориків:

«І абсолютна більшість товаришів, що виступили на засіданнях, відмітили неправильність трактувань суті й характеру діяльності боротьбистів, хиби цієї оцінки ставлення до них Комуністичної партії, яку дають деякі історики»²⁰.

Певною компенсацією М.І.Супруненкові за кампанію брутальної критики на його адресу стало обрання його того ж таки 1958 р. членом-кореспондентом АН УРСР, яке попри все засвідчувало високий науковий авторитет фахівця. Так само не викликала поважних заперечень (навіть із боку Г.Ф.Овчарова!)

¹⁹ Докл. див., напр.: *Рубльов О. У пошуках правди історії*: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. – К., 2007. – Вип.16: У 2 ч.: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В.Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці. – Ч.1. – С.172–176.

²⁰ *Касименко О. Завдання розвитку історичної науки на Україні // Комуніст України*. – 1958. – №8. – С.28.

авторська стаття Миколи Івановича «Боротьбисти», уміщена у другому томі московської «Советской исторической энциклопедии» (1962 р.)²¹.

Натомість публікація в Москві 1966 р. чергової монографії М.І.Супруненко, присвяченої громадянській війні й іноземній військовій інтервенції в Україні²², та оцінка в ній партії боротьбистів знову викликала миттєву реакцію його «персонального цензора» – Г.Ф.Овчарова. Цього разу «комуніст із 1921 р.» звернувся з листом до редакції «Правды»²³. Відзначивши «безперечний інтерес для читача» нової праці київського історика, дописувач акцентував увагу на «неправильній», на його думку, оцінці у виданні «дрібнобуржуазної партії боротьбистів», що проголосила себе «комуністичною» й «боролася в роки громадянської війни проти нашої партії за політичну гегемонію на Україні». Авторіві вкотре закидалася спроба «обілити боротьбистів, представити їх партією переважно середнього селянства, відвести від них обвинувачення в контрреволюційності» та ін. Читачеві повідомлялося, що «серйозних помилок в оцінці боротьбистів М.І.Супруненко припускався й раніше» (малася на увазі дискусія 1958 р.). Завершувався допис безапеляційним твердженням: «На нашу думку, немає жодних об'єктивних підстав для перегляду питання про партію боротьбистів, давно вирішеного історичною наукою й самим життям»²⁴.

За традиціями радянської системи, з редакції «Правды» лист «стурбованого читача» було переадресовано до ЦК Компартії України, звідки його відправили на «реагування» в Інститут історії АН УРСР. 16 серпня 1967 р. відділ науки і культури ЦК одержав довідку «Про надрукований у “Правде” лист Г.Овчарова “Старая ошибка повторилась”», підготовлену групою співробітників інституту – докторами наук П.П.Гудзенком, П.К.Стояном, Г.М.Шевчуком і кандидатами наук А.М.Гаєвським та Є.М.Скляренком. Науковці (на противагу дописувачеві «Правды») наголошували на значній науковій цінності праці М.І.Супруненко, в якій, зокрема, «уперше в нашій літературі подано аналіз процесу еволюції українських дрібнобуржуазних партій, в тому числі боротьбистів, переходу найбільш лівих елементів цих партій на бік соціалістичної революції»²⁵. Насамкінець автори довідки підсумовували, що допис Г.Ф.Овчарова не містить належного аналізу фактичного матеріалу, урахування використання М.І.Супруненком усієї сукупності «ленінських положень» про боротьбизм:

«Автор листа підходить до питання не з позицій історизму. Боротьбисти, прийнявши платформу радянської влади й визнавши диктатуру пролетаріату, стали тим самим на бік революційної частини селянства, хоча й піддавалися куркульсько-петлюрівському впливу. Тому В.І.Ленін, обвинувачуючи їх у

²¹ Супруненко Н.И. Боротьбисти // Советская историческая энциклопедия. – Москва, 1962. – Т.2. – Стб.630–631.

²² Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966. – 454 с.

²³ Овчаров Г. Старая ошибка повторилась: Письмо в «Правду»: [по поводу оценки партии боротьбистов в кн.: Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М.: Наука, 1966] // Правда. – 1967. – 19 февраля. – С.4.

²⁴ Там же.

²⁵ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ НАН України). – Ф.1. – Оп.1. – Ч.2. – Спр.189. – Арк.74–75.

контрреволюційності й дрібнобуржуазності, не вважав [загалом] партією контрреволюційною. А саме відсутність в “Очерках...” останнього твердження Г.Овчаров і вважає головною помилкою М.Супруненка»²⁶.

Ураховуючи десятилітню (з перервами) дискусію щодо оцінки партії боротьбистів і синхронізацію початку роботи над «Радянською енциклопедією історії України» з черговим «дезавуванням» Г.Ф.Овчаровим М.І.Супруненка як ученого, редколегія «РЕІУ» вирішила запропонувати підготувати текст статті «Боротьбисти» іншому авторові – згаданому вище учасникові квітнево-травневих дискусій 1958 р. в Інституті історії АН УРСР М.М.Липовченку, співробітникові «правильного» часопису «Комуніст України»²⁷.

Однаке з альтернативним авторством не склалося – завдання виявилось непосильним для Миколи Миколайовича Липовченка. Стан певної розгубленості відображають слова акад. А.Д.Скаби під час засідання редколегії «РЕІУ» 25 квітня 1969 р.:

«Ця стаття [«Боротьбисти»] іде в перший том і її треба було розглянути ще раніше, бо взагалі вона затримує весь хід нашої роботи. Питання це дуже серйозне, тому що неясно, що це за партія, чому наша Комуністична партія так до неї ставилась. Ми ще не можемо тут сказати більш-менш твердо і послідовно щодо цієї партії»²⁸.

Отже, тягар написання проблемної статті знову було доручено М.І.Супруненкові. 5 травня 1969 р. в Інституті історії партії при ЦК КП України відбулося її друге обговорення – цього разу за версією М.І.Супруненка. Членам редакційної колегії «РЕІУ» напередодні було розіслано гектографований текст статті. Згідно з цією роздруківкою, яку згодом було піддано серйозному редагуванню, УКП(б) репрезентувала «інтереси українського селянства, насамперед заможного й середнього, та націоналістичної інтелігенції»²⁹. Містилося у тексті й твердження, що після ухвалення 1 червня 1919 р. декрету Всеросійського ЦВК про об'єднання військових і господарських органів радянських республік боротьбисти виступали проти цього централізаційного рішення. І далі йшло посилення з конкретним номером «Боротьби», де опубліковано відповідний протест, щоправда з пом'якшувальною авторською ремаркою: «4.VI.1919 газ. “Боротьба” надрукувала націоналістичну статтю “До реставрації великої Росії”, що об'єктивно сприяло контрреволюції, заважало зміцненню союзу рад. України з рад. Росією» (тут і далі курсив наш – С.Б.)³⁰. В остаточному, надрукованому в «РЕІУ» тексті ця важлива конкретика (номер газети й назва статті) зникла³¹.

²⁶ Там само. – Арк.79.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.81.

²⁸ Там само. – Арк.127.

²⁹ Там само. – Арк.142.

³⁰ Там само. – Арк.143.

³¹ Супруненко М.І. Боротьбисти // Радянська енциклопедія історії України (далі – РЕІУ). – К., 1969. – Т.1. – С.186.

Завершальний тур обговорення статті «Боротьбисти» відбувся на засіданні редколегії «РЕІУ» 21 жовтня 1969 р. Її голова – акад. А.Д.Скаба – повідомив присутнім, що стаття надсилалася на рецензування до відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ, після чого, з урахуванням зауважень і пропозицій апарату ЦК, була доопрацьована автором. Після такого вступу відбувся черговий розгляд, що звівся до з'ясування того, які саме верстви українського селянства репрезентували боротьбисти: лише його заможну частину, котра «намагалася використати завоювання революції у своїх приватновласницьких цілях» (Ю.Ю.Кондуфор, І.О.Гуржій); «певну частину» (К.Г.Гуслиций); «заможне, частково середнє селянство та контрреволюційну інтелігенцію» (А.Д.Скаба). Найкоректніше висловився член редколегії професор КДУ Василь Якимович Тарасенко: «Не треба прагнути модернізувати історію, треба брати її такою, якою вона була в певний період. Дійсно, частина селянства підтримувала цю партію»³².

Зрештою текст було схвалено, а автор пообіцяв остаточно його «відшліфувати» до 25 жовтня 1969 р. Після численних обговорень, зауважень і доопрацювань стаття (а з нею й весь перший том «РЕІУ») нарешті пішла у друк. Очевидно, від оригінального авторського тексту залишилося небагато (ще ближчою до історичної дійсності була авторська саморефлексія М.І.Супруненка, яка лише іноді проривалася назовні). У друкованому вигляді «українська дрібнобуржуазна націоналістична партія» боротьбистів відображала «інтереси сільської дрібної буржуазії, насамперед заможного селянства»³³. Саме таке формулювання віддзеркалювало директивну настанову щодо (принаймні енциклопедичної) маргіналізації соціальної бази й політичних впливів боротьбистів, зображення їх представниками лише «куркульсько-петлюрівської» верхівки села й одночасного наголошення на беззастережному політичному домінуванні більшовиків, хоча за умови стовідсоткового влиття п'ятнадцятитисячної УКП(б) до тридцятитисячної на той момент КП(б)У колишні боротьбисти становили б (принаймні теоретично) третину об'єднаної партії.

Попри потужний тиск на автора статті «Боротьбисти», Микола Іванович Супруненко відчайдушно й наполегливо відстоював історичну правду у висвітленні історії українських політичних партій доби 1917–1921 рр. на засіданнях редколегії «РЕІУ». Іноді йшлося навіть про, здавалося б, незначущі нюанси. Так, наприклад, під час обговорення рукописів статей 4-го тому енциклопедії у стенограмі одного з засідань редколегії відзначили:

«На пропозицію М.І.Супруненка, у статті “Українська соціал-демократична робітничка партія” замість твердження, що УСДРП зовсім не мала впливу на маси, зазначено “майже не мала” і знято речення про її зговір з самодержавством і кадетами»³⁴.

Попри домінування у виданні так званого радянського періоду й історико-партійної тематики (загалом це становило понад 50% усього обсягу енциклопедії), репрезентованих статтями співробітників Інституту історії партії при

³² ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.148–149.

³³ Супруненко М.І. Боротьбисти. – С.185.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.205.

ЦК КПУ, до написання статей «РЕІУ» (зрозуміло, переважно з дорадянського періоду вітчизняного минулого) залучалися й інші, крім М.І.Супрунєнка, науковці з Інституту історії АН УРСР й академічного Інституту фольклору, етнографії та мистецтвознавства ім. М.Т.Рильського.

Так, наприклад, К.Г.Гуслистый був автором низки статей біографічного характеру в українських радянських енциклопедичних виданнях – найбільше в «Українській радянській енциклопедії» (перше видання, 1959–1965 рр.) та «Радянській енциклопедії історії України» (1969–1972 рр.). Зокрема, оригінальністю й новизною відзначалися його статті про Дмитра Вишневецького (Байду), Івана Гонта, Дмитра Гуню, Максима Залізняка, Криштофа Косинського, Якова Острянина, Павла Павлюка, Петра Сагайдачного, а також про козацько-селянські повстання. Як зауважує сучасний дослідник наукового шляху Костя Григоровича проф. О.А.Удод:

«Усі статті К.Г.Гуслистого про найбільш видних героїв визвольного руху українського народу, що були опубліковані в енциклопедичних виданнях, мали важливе значення для створення об'єктивної, живої історії України. Вони були свого роду протидією спробам офіційної історіографії перетворити історію українського народу у знеособлену соціологічну схему, що підпорядковувалася сліпій дії закономірностей, продиктованих економічним розвитком і класовою боротьбою»³⁵.

Змушений коритися ідеологічній кон'юктурі, історик – член редакційної колегії «РЕІУ» – на її засіданнях і під час редагування текстів статей усе ж доволі часто висловлював нестандартні зауваження, виказуючи вочевидь власні, «автентичні», думки й судження, які наближалися до об'єктивного висвітлення вітчизняного минулого. Так, наприклад, рукопис енциклопедичної статті про Україну-Гетьманщину після отримання редакцією зауважень К.Г.Гуслистого було доповнено вставкою: «*Анексіоністсько-колонізаторська політика царизму обмежувала автономію Гетьманщини*»³⁶. Утім остаточна версія статті, яка, власне, і з'явилася друком, після цензорського втручання містила вже виголощено-нейтральну фразу: «Царський уряд поступово обмежував автономію Г[етьманщини]»³⁷. Як бачимо, зникла згадка про «анексіоністсько-колонізаторську політику» царизму, а відтак і нагадування про поширену серед частини співробітників Інституту історії АН УРСР версію щодо колоніального («колонія європейського типу») статусу України у складі Російської імперії. За порадою Костя Григоровича, у статті «Дідович Семен» було повніше викладено зміст його відомого твору «Разговор Великороссии с Малороссиею» (1762 р.), зокрема зазначено про автономістські прагнення української козацької старшини³⁸.

³⁵ Удод О.А. Кость Гуслистый – історик України. – К., 1998. – С.110.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.107.

³⁷ Слюсарський А.Г. Гетьманщина // РЕІУ. – Т.1. – С.418.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.106; Мишанич О.В. Дідович Семен // РЕІУ. – К., 1970. – Т.2. – С.34. Про значення постаті С.Дідовича та його твору докл. див., напр.: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.303–306.

У виступах К.Г.Гуслистоного на редакційній колегії видання неодноразово лунала вимога, виразно проголошена ним під час чергового засідання 28 вересня 1971 р., що нею історик висловлював приховану незгоду з перевантаженням енциклопедії абстрактно-теоретичними й «марксистсько-ленінськими» історико-партійними статтями, мало пов'язаними з вітчизняною історією: «Треба великі й серйозні статті більше пов'язувати з Україною. Треба давати в бібліографії більше українських книжок»³⁹. Учений не був самотнім у відстоюванні необхідності більшої питомої ваги українського матеріалу в «РЕІУ». Так, ще 28 грудня 1967 р. під час засідання редколегії видання проф. Ф.Є.Лось висловив таку думку щодо наслідків громадського обговорення проекту тематичного словника енциклопедії:

«Питання про співвідношення російського й українського матеріалу складне. У словнику на статтю ВЛКСМ – 10 тис. знаків, на статтю ЛКСМУ – 2 тис. знаків, Грудневе збройне повстання 1905 – 5 тис. знаків, Горлівське збройне повстання 1905 – 3 тис. знаків. Може, доцільно дати більше знаків, над цим треба подумати і вирішити»⁴⁰.

Як згадував відповідальний секретар «РЕІУ» В.Л.Зуц (1923–2011 рр.), за стандартною тогочасною схемою поділу на соціально-економічні формації (феодальне суспільство – капіталізм – соціалістичний лад), в енциклопедії планувалося три статті авторства члена редколегії К.Г.Гуслистоного – «Українська народність» (етнічна спільнота феодального часу) – «Українська буржуазна нація» (етнічна спільність капіталістичної доби) – «Українці» (соціалістична нація). Як наголошував Всеволод Леонідович:

«Саме перестраховуванням пояснюється вилучення з верстки четвертого тому енциклопедії статті “Українська буржуазна нація” [...]. Не маючи претензій із погляду прийнятої тоді схеми по суті викладу цих статей, але побоюючись, що хтось “не так, як слід” зрозуміє термін “українська буржуазна нація”, А.Д.Скаба статтю вилучив. Більше того, на засіданні редакційної колегії відповідальний редактор порушив питання про доцільність уміщення статті “Українці” (це при тому, що в енциклопедії подавалися статті про всі народи, представники котрих проживали на території республіки). При загальній німоті присутніх “учених мужів” лише професор О.А.Бородін (дарма, що був у складі редколегії найбільшим ортодоксом!) заявив про свій подив такою постановкою питання. Це розв'язало язика в членів редколегії. Вони не дружно, але все ж таки висловилися за те, щоб залишити статтю. Залишилася й стаття “Українська народність”»⁴¹.

Зауважимо, проте, що в даному випадку мемуариста підвела пам'ять і вочевидь неможливість верифікувати перебіг обговорення за матеріалами

³⁹ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.195.

⁴⁰ Там само. – Арк.46.

⁴¹ Зуц В.Л. 50 років «Українській радянській енциклопедії» // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С.205–206.

редколегії. Насправді ж у протоколі її засідання від 12 вересня 1972 р. зафіксовано перестраховальну (у стилі «є думка») позицію А.Д.Скаби:

«Є пропозиції не давати великих статей “Українська буржуазна нація” і “Українська соціалістична нація” (оскільки питання про буржуазну і соціалістичну нації стосовно до українців ще недостатньо вивчене і потребує дальших досліджень), а обмежитись невеликими статтями з посилками на статті “Нація”, “Соціалістична нація”, “УРСР»»⁴².

І далі відповідальний редактор видання обережно зондував настрої присутніх: «Крім того, чи потрібна в енциклопедії стаття “Українці” в такому вигляді, в якому вона зараз є (з викладом матеріалу про українські страви тощо)?»⁴³.

Попри згадане вище свідчення присутнього на обговоренні В.Л.Зуца, «загальної німоти “учених мужів»» у відповідь на промову очільника енциклопедії все ж таки не було. І першим опонентом виступив сам автор статей – К.Г.Гуслистый, продемонструвавши водночас як конформістське капітулянтство, так і опірність:

«Я вважаю, що стаття “Українська буржуазна нація” написана з вірних позицій, у ній дано вірну періодизацію. Але в ній є й чимало дискусійних питань. В інших енциклопедичних виданнях статей “Українська буржуазна нація”, “Українська соціалістична нація” немає, тому я згоден з тим, щоб і у нас їх зняти. Щодо статті “Українці”, то вважаю, що цю статтю треба давати обов’язково».

У відповідь А.Д.Скаба майже примирливо зауважив: «Але у цій статті треба зробити деякі скорочення, зокрема про українську кулінарію»⁴⁴. Костя Григоровича Гуслистого підтримав і правознавець Б.М.Бабій, заступник директора Інституту держави і права АН УРСР:

«Я підтримую пропозицію про те, щоб статті “Українська буржуазна нація” та “Українська соціалістична нація” не давати. Щодо статті “Українці”, то треба зберегти її, але доробити її у світлі нових настанов і ще раз розглянути на редколегії»⁴⁵.

І лише третім (а не першим, за В.Л.Зуцом) узяв слово Олекса Артемович Бородин зі своїм специфічним російськомовним баченням проблеми:

«В статье “Украинцы” не нужно давать сведения о том, сколько украинцев живёт в других республиках. Но саму статью нужно дать обязательно. Мы правильно поступим, если снимем статью “Украинская буржуазная нация”. Но статью “Украинская социа-

⁴² ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.196–197.

⁴³ Там само. – Арк.197.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

листическая нация” нужно дать, и в этой статье показать достижения украинской нации»⁴⁶.

Підтримав цю позицію й проф. В.І.Стрельський: «Об украинской социалистической нации можно дать в статье “Украинцы”»⁴⁷. За збереження статті «Українці» висловилися й інші учасники обговорення, зокрема М.К.Івасюта: «Я теж за те, щоб стаття “Українці” була. Але треба її за обсягом трохи скоротити [...]. І у цій статті можна сказати й про українську буржуазну націю, і про українську соціалістичну націю». Аналогічної думки дотримувався заступник відповідального редактора І.І.Компанієць: «Щодо статті “Українці”, то моя думка така, що треба давати цю статтю, але дещо треба скоротити»⁴⁸.

Зрештою, у четвертому томі «РЕІУ» згадані настанови було реалізовано ледь не стовідсотково. Так, на рівні стислого терміна-визначення окреслювалося поняття «Українська буржуазна нація» – «історична та етнічна спільність, яка сформувалася на основі української народності в зв'язку з зародженням і розвитком капіталістичних відносин на Україні»⁴⁹. Приблизно у такому ж форматі (1 абзац на 9 рядків) визначалася у виданні й «українська соціалістична нація»⁵⁰.

Значно розлогішою (дві шпальти – сторінка друкарського тексту) була авторська стаття К.Г.Гуслистого «Українська народність», загалом підготовлена в річищі офіційної концепції «спільної колиски». Українська народність визначалася як «етнічна спільність, котра утворилася поряд із російською й білоруською народностями приблизно у XIV–XV ст.». Наголошувалося, що «єдиною основою трьох братніх східнослов'янських народностей була давньоруська народність, яка створила могутню ранньофеодальну державу – Київську Русь»⁵¹.

Попри певний спротив таки «втрималася» в енциклопедії авторська стаття К.Г.Гуслистого «Українці» – про «націю, основне населення УРСР»⁵². Вона вийшла доволі розлогою – на сім друкарських шпальт. Без жодних сумнівів, виконана вона була згідно з жорсткими ідеологічними вимогами радянської історіографії, в умовах посиленого антиукраїнського наступу 1972 р., цензурного контролю й авторської самоцензури. Одначе, попри заперечення О.А.Бородіна, тут таки подавалися відомості про кількість українців в інших республіках СРСР; водночас повторювалася казенна ідеологема щодо «спільної колиски» східнослов'янських народів. Було враховано «антикулінарний» випад А.Д.Скаби. Відповідний фрагмент статті про українську національну кухню стиснули до одного семирядкового абзацу й «посилили» подякою «партії та уряду» за покращення харчування українців під час більшовицького владарювання:

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.198.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – Арк.198–199.

⁴⁹ Українська буржуазна нація // РЕІУ. – К., 1972. – Т.4. – С.326.

⁵⁰ Українська соціалістична нація // Там само. – С.354.

⁵¹ Гуслистый К.Г. Українська народність // Там само. – С.328–329.

⁵² Гуслистый К.Г. Українці // Там само. – С.363–366.

«Українці створили свою національну багату кухню, яка відзначається великою різноманітністю страв та їхніми високими смаковими й поживними якостями. За радянського часу харчування трудящих мас незрівнянно поліпшилося, розширився асортимент страв, підвищилася їхня калорійність, високо піднеслася культура харчування у цілому»⁵³.

Специфічно та двозначно (для вдумливого читача) окреслювалися здобутки більшовицької культурної революції в Україні. Так, зокрема, у статті зазначувалося: «Понад 80% загальноосвітніх шкіл УРСР провадять навчання українською мовою, яку в минулому переслідував царизм»⁵⁴. Не розшифровувалося, що згадана частка україномовних шкіл розташовувалася загалом у селах республіки, натомість масову міську школу дедалі більше захоплювала русифікація, брутальний наступ якої викликав у середовищі вітчизняної інтелігенції рішучу протидію, однією з виразних ознак чого стало написання у вересні – грудні 1965 р. праці І.М.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»⁵⁵.

За згаданою вище оцінкою керівника енциклопедичного проекту, питання про українську «буржуазну» й навіть «соціалістичну» націю було все ще «недостатньо вивчене і потребувало дальших досліджень». Натомість проблема «українського буржуазного націоналізму» була досконало відпрацьована російською більшовицькою ідеологією й маніпульованою нею офіційною радянською історіографією. Принаймні такий висновок можна зробити з великої за обсягом (ті самі сім шпальт енциклопедії, що й стаття К.Г.Гуслистоного «Українці») статті «Український буржуазний націоналізм» авторства відомого українофоба В.Ю.Маланчука⁵⁶.

Десятирічної давнини квітнево-травнева дискусія 1958 р. в Інституті історії АН УРСР щодо характеру подій у Східній Галичині в листопаді 1918 р. також знайшла відображення в енциклопедії. Домінувала, звичайно ж, суб'єктивна й ненаукова концепція заступника відповідального редактора «РЕІУ» І.І.Компанійця. Статтю про ЗУНР до енциклопедії написав його однопомічник – той самий В.Ю.Маланчук. Назва держави подавалася винятково в лапках, відповідним було і її визначення – «маріонеткова держава, створена українськими буржуазними націоналістами в листопаді 1918 на території Сх. Галичини під час розпаду Австро-Угорської імперії»⁵⁷. Так само відмовлялося ЗУНР і в уряді – був лише «уряд» (у лапках). Літературу до статті представляла монографія самого І.І.Компанійця «Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.)» (1960 р.) та публіцистична агітка того ж таки В.Ю.Маланчука «Історія однієї зради» (1958 р.)⁵⁸.

⁵³ Там само. – С.364.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Див., напр.: Даниленко В.М. В апогеї «возз'єднання»: Нарис третій // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – К., 2004. – Т.2: Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – С.490–509.

⁵⁶ Маланчук В.Ю. Український буржуазний націоналізм // РЕІУ. – Т.4. – С.357–360.

⁵⁷ Маланчук В.Ю. «Західноукраїнська Народна Республіка» (ЗУНР) // Там само. – Т.2. – С.199.

⁵⁸ Там само.

Архіскладною проблемою для редакційної колегії «РЕІУ» виявилось питання формування словника персоналій. У підготовленому Головною редакцією УРЕ на початку березня 1966 р. проспекті видання (після відповідних консультацій з Інститутом історії АН УРСР) наголошувалося, що крім загальнообов'язкових для усіх радянських енциклопедій статей «про життя і діяльність основоположників наукового комунізму К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна», у «РЕІУ» буде вміщено багато нових біографічних статей, а саме:

«Про партійних і державних діячів, учнів і соратників В.І.Леніна, героїв і полководців радянської армії, керівників і героїв партизанського руху і партійно-комсомольського підпілля в роки громадянської й Великої Вітчизняної воєн та інших видатних синів українського народу, передусім зачинателів нових форм соціалістичної та комуністичної праці, новаторів і передовиків промисловості та сільського господарства»⁵⁹.

Одночасно планувалося «вперше в енциклопедичній літературі» подати статті про всіх Героїв Радянського Союзу, уродженців України, «з коротким описом їх бойових подвигів», а також «аналогічні статті-довідки про видатні подвиги представників російського та інших братніх народів Союзу РСР у боях за радянську Україну»⁶⁰. Зрозумілий для компартійного історіографічного дискурсу наголос на історії «революційного руху» зобов'язував умістити в енциклопедії й «біографічні довідки про декабристів, революційних народників, революційних демократів, робітників-революціонерів, керівників більшовицьких організацій на Україні»⁶¹. Мали згадуватися й окремі діячі «української трудової еміграції»⁶².

Особливу увагу планувалося приділяти також «недобиткам українських буржуазних націоналістів, що перебувають на службі в іноземних імперіалістів». У «РЕІУ» збиралися вмістити низку статей-довідок щодо окремих «ватажків українського буржуазного націоналізму»⁶³ з категоричною настановою «викрити їх ганебну роль в історії українського народу»⁶⁴. Одначе справа з селекцією й відповідним добором статей про «верховодів української контрреволюції» до «РЕІУ» викликала серед членів редколегії видання дискусію. Так, під час засідання 28 грудня 1967 р. тодішній завідувач відділу науки і культури ЦК КПУ Ю.Ю.Кондуфор виніс на розсуд колег «одне принципове зауваження»:

«Коли видавалась “Українська радянська енциклопедія”, то статті про контрреволюційних діячів не давали. Я думаю, що цей принцип був вірний, бо всі вони діяли в організаціях. А подавати окремо про кожного статтю – це, так би мовити, популяризувати їх, бо, крім року народження, нічого не напишеш. Ми можемо програти в політичному відношенні»⁶⁵.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.63–64.

⁶⁰ Там само. – Арк.64–65.

⁶¹ Там само. – Арк.66.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.4077. – Арк.111.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.47.

Опонентом Юрія Юрійовича виступив директор Інституту історії партії при ЦК КП України І.Д.Назаренко – здавалося б, також один з ідеологічних цензорів:

«Про контрреволюційних діячів, гадаю, слід окремо спеціально поговорити, бо є багато і “за”, і “проти”. Можливо, треба визначити коло осіб, яких у гурті, у статті про організацію давати, а про деяких ворожих нам діячів і окремою статтею сказати. Я не бачу тут у цьому гріхопадіння. В апараті 50-томного видання творів В.І.Леніна про всіх подаються відомості. “Советская историческая энциклопедия” подає подібні статті. Тільки треба зважати на досягнення науки, на останні публікації, на те, як саме про них написати, щоб “Радянська енциклопедія історії України” і тут була по наших ворогах»⁶⁶.

Найбільш радикально на цьому засіданні редколегії «РЕІУ» виступив головний редактор «Української радянської енциклопедії» акад. М.П.Бажан, який наголосив, що всі статті нового видання мають бути насиченими боротьбою з «антикомуністичними й антирадянськими теоріями». Водночас, самокритично враховуючи досвід сімнадцятитомної «УРЕ», Микола Платонович зауважив:

«Але в енциклопедії потрібні не тільки узагальнення, а й статті про окремих осіб. Усіх давати не можна. Слід знайти міру. Але, наприклад, таку постать, як Раковський, незважаючи на те, що він був троцькістом, обійти мовчанням не можна [...]. Я думаю, що основних діячів антирадянських угруповань треба дати, бо енциклопедія – не дошка пошани, а наша партійна зброя. Наша помилка, що в “УРЕ” ми не вмістили статтю “Бандерівщина”, лише згадали про це в статті “Бандитизм”. Точних рішень я зараз не пропоную. Необхідно розіслати членам редколегії список діячів націоналістичної контрреволюції, антипартійних і антинародних угруповань і тоді прийняти відповідне рішення. Тут загальні принципи нічого не дадуть, треба конкретно підійти до кожної особи, потрібне чітке партійне визначення кожного діяча. Слід урахувати і досвід роботи над апаратом 50-томного видання творів В.І.Леніна. Було б дивно не дати в нашій енциклопедії тих націоналістів, яких згадає Ленін, – Донцова, Юркевича, наприклад»⁶⁷.

Утім, жоден зі згаданих М.П.Бажаном діячів (Дмитро Донцов, Лев Юркевич (Л.Рибалка)) до «РЕІУ» так і не потрапили. Щоправда, прізвище Раковський таки було представлене у виданні, але йшлося про тогочасного завідувача кафедри історії СРСР Одеського університету⁶⁸, а не про колишнього голову уряду радянської України. Утім, довідки про окремих представників «контрреволюційного табору» були.

Уважний аналіз біографічних статей «РЕІУ», присвячених персоналіям діячів небільшовицького напрямку, дозволяє зафіксувати своєрідну дихотомію:

⁶⁶ Там само. – Арк.48.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Див.: Раковський Михайло Юхимович // РЕІУ. – К., 1971. – Т.3. – С.525.

«верховоди» – «керівники». Перше означення застосовувалося для ідентифікації лідерів українського національного табору й у кращих традиціях радянської пропагандистської історіографії мало зневажливе забарвлення, будучи чинником додаткової вербальної делегітимізації провідників Української революції. Застосування подібної лексики в енциклопедії спершу викликало навіть здивування відповідального редактора. На засіданні 25 квітня 1969 р. А.Д.Скаба запитав: «Але що це за “верховоди”?», отримавши у відповідь «роз’яснення» І.І.Компанійця: «Це були Донцов, Петрушевич та інші»⁶⁹.

Ярлик «верховод»/«верховоди» доволі часто зустрічаємо у статтях «РЕІУ» – чи то йдеться про Директорію («контрреволюційний буржуазно-націоналістичний “уряд” на Україні», очолюваний «*верховодами* націоналістичної контрреволюції В.Винниченком і С.Петлюрою») ⁷⁰, чи про Володимира Винниченка («одного з *верховодів* української буржуазно-націоналістичної контрреволюції»), Сергія Єфремова («одного з *верховодів* українських буржуазних націоналістів») або Олександра Барвінського («одного з *верховодів* українських буржуазних націоналістів на Західній Україні») ⁷¹. Виняток було зроблено лише для Михайла Грушевського («одного з головних *лідерів* українського буржуазно-націоналістичного руху») ⁷² з огляду на його повернення в УСРР у 1924 р.

Щодо Павла Скоропадського в енциклопедії було вміщено надзвичайно лаконічну довідку про нього як «генерала царської армії, великого українського поміщика, монархіста»:

«29.IV.1918 на інсценованому австро-нім[ецькими] окупантами т. зв. “з’їзді хліборобів” у Києві був проголошений гетьманом України і очолив маріонетковий бурж[уазно]-поміщицький “уряд” [...]. 14.XII.1918 внаслідок революц[ійної] боротьби трудящих України “уряд” С. було повалено. С. утік до Німеччини, де продовжував антирад[янську] діяльність» ⁷³.

Зневагу укладачів видання до цієї історичної постаті (або, не виключено, і незнання) підкреслювала відсутність конкретніших даних про дати життя та смерті (число, місяць), лише роки (1873–1945 рр.).

У подібному ж дусі подавалася й інформація про митрополита УГКЦ Андрея (Шептицького) (щоправда, із точною датою смерті – 1 листопада 1944 р.), який характеризувався «одним з ідейних натхненників українського буржуазного націоналізму»:

«Завзятий реакціонер [...], боровся за відрив України від Росії [...]. Підтримував загарбницькі плани австро-нім[ецьких] імперіалістів щодо України [...]. Після Великої Жовтн[евої] соціалістич[ної] революції став одним з ватажків укр[аїнських] бурж[уазних] націоналістів на З[а]х[ідній] Україні, організатором антирад[янських] і антикомуністич[них] виступів. У 1931

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.102.

⁷⁰ Лихолат А.В. Директорія // РЕІУ. – Т.2. – С.24–25.

⁷¹ Там само. – Т.1. – С.110, 281; Т.2. – С.135.

⁷² Рубач М.А. Грушевський Михайло Сергійович // Там само. – С.483.

⁷³ Там само. – Т.4. – С.111.

утворив реакційний “Український католицький союз”. Підтримував зв’язки з “Організацією українських націоналістів”. Під час Великої Вітчизн[яної] війни активно співробітничав з нім[ецько]-фашист[ськими] окупантами, допомагав грабувати багатства України, вивозити тисячі людей у неволю, був одним з організаторів д[иві]зії “СС-Галичина”»⁷⁴.

Натомість керівники російського білого руху характеризувалися у виданні доволі стримано, у межах нормативної лексики, що вочевидь мало засвідчувати їх завуальоване визнання як легітимних супротивників більшовицького режиму: П.М.Врангелі – «керівник контрреволюції в Криму і на Півдні України»; А.І.Денікін – «генерал-лейтенант царської армії, *головнокомандуючий* контрреволюційними збройними силами Півдня Росії під час громадянської війни»⁷⁵.

Звичайно ж, особливе місце у виданні мало бути відведене «творчості українських вчених-істориків», до біографічних статей про найвизначніших з яких додавалася підтекстова бібліографія⁷⁶. Для представників гуманітарної науки – сучасників «РЕІУ» – неодмінною вимогою «проходження» до енциклопедії була наявність ступеня доктора наук (за цим критерієм по свіжих слідах щойно отриманого докторського диплома в «Додаток», уміщений у четвертому томі видання, потрапили історики партії й «цивільні» вчені – Ю.В.Бабко, П.П.Бачинський, М.Д.Березовчук, Л.Ю.Беренштейн, Ю.О.Боев, М.Я.Варшавчик, С.А.Вольський, Ю.Г.Гошко, Ю.М.Гроссман, П.М.Калениченко, П.Й.Карішковський, І.М.Кулинич та ін.)⁷⁷.

Редколегії не вдалося витримати задекларовану лінію в подачі біографічних відомостей про сучасних партійних і державних діячів, Героїв Радянського Союзу й Героїв Соціалістичної Праці, «передовиків і новаторів виробництва». Так, на засіданні 11 березня 1969 р. Ю.Ю.Кондуфор зауважив, що кидається у вічі надмірна кількість статей «про військових діячів». На що отримав двозначну відповідь А.Д.Скаби: «Ми прийняли рішення опублікувати всіх Героїв, то вже не відступимось. Хоча це рішення, мабуть, було помилковим»⁷⁸. Постійні зміни у склад цього «пантеону» по ходу підготовки видання вносили й ідеологічні відділи ЦК КПУ.

Характерний у цьому плані лист відповідального редактора «РЕІУ» А.Д.Скаби від 19 червня 1970 р., адресований ЦК КП України. Розпочинався він із нагадування щодо принципів подання в енциклопедії біографічних статей про радянських партійних і державних діячів, котрі базувалися на заасадах, затверджених свого часу для «УРЕ», а також і московської «Советской исторической энциклопедии». Відповідно до цих принципів було впорядковано 1-й том «РЕІУ», опублікований 1969 р., і підготовлено 2-й том:

«Серед інших біографічних статей в 1-му томі енциклопедії вміщено статті про члена Політбюро ЦК КП України тов. Ват-

⁷⁴ Там само. – С.519.

⁷⁵ Там само. – Т.1. – С.369, 539.

⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.4077. – Арк.67.

⁷⁷ РЕІУ. – Т.4. – С.560–561, 567–568, 571–572.

⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.80–81.

ченка О.Ф., кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України тов. Ващенко Г.І., Грушецького І.С., Дегтярьова В.І., заступників Голови Ради Міністрів УРСР тов. Андріанова С.М., Бурмистрова О.О. Крім того, там же подано ряд статей про сучасних партійних і державних діячів союзних республік. Ці біографічні статті тісно зв'язані із статтями про союзні республіки та соціалістичні нації, розміщені в енциклопедії»⁷⁹.

Далі директор Інституту історії АН УРСР і відповідальний редактор «РЕІУ» констатував отриману «згори» несподівану вказівку, яка порушувала вже задіяну схему подачі в енциклопедії біографічних статей, та намагався її оскаржити:

«Тепер постало питання про те, щоб не вміщувати в 2-му і наступних томах енциклопедії статей про членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України, заступників Голови Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР та партійних і державних діячів союзних республік. Зважаючи на те, що невміщення цих категорій статей порушить принципи подання їх, прийняті в 1-му томі, що може бути незрозумілим для широких кіл читачів, просимо дозволити вмістити статті про партійних і державних діячів відповідно до того, як це зроблено в першому томі»⁸⁰.

Звернення залишилося без відповіді, а ідеологічні відділи ЦК КП України й надалі в міру підготовки чергових томів «РЕІУ» вносили кон'юнктурні правки в перелік біографічних статей видання. Так, наприклад, із рукопису 2-го тому енциклопедії за вказівкою ЦК КПУ було вилучено 423 статті, у тому числі 25 – про тогочасних радянських, партійних і державних діячів, 273 – про Героїв Радянського Союзу, 16 статей – про передовиків виробництва. Аналогічно складалася й доля рукопису 4-го тому видання, з якого, за вказівкою ЦК Компартії України, вилучили 23 статті про тогочасних державних і партійних функціонерів, 289 – про Героїв Радянського Союзу, 41 статтю – про передовиків виробництва⁸¹.

Із 23 членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ 1966–1972 рр., тобто впродовж підготовки й публікації чотиритомної «РЕІУ», у ній, за нашими підрахунками, було вміщено статті лише про 11 осіб (47,8%) – по суті, лише про кожного другого представника вищої компартійної номенклатури республіки. При цьому стаття, присвячена одіозному В.Ю.Маланчукові, розповідала про нього лише як про «українського радянського історика»⁸² (кандидатом у члени політбюро й секретарем ЦК КП України він став 10 жовтня 1972 р. – уже після підписання до друку заключного тому енциклопедії)⁸³. А.Д.Скаба був присутній в іпостасі «українського радянського історика, партійного і державного діяча УРСР, академіка АН УРСР (з 1967)» і відповідального редактора «Радянської

⁷⁹ НА ІУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Ч.2. – Спр.391. – Арк.31.

⁸⁰ Там само. – Арк.32.

⁸¹ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.166, 200.

⁸² РЕІУ. – Т.3. – С.73.

⁸³ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С.307.

енциклопедії історії України»⁸⁴. Член політбюро ЦК КПУ в березні 1966 – квітні 1967 рр. І.Г.Якубовський у статті московського автора М.Р.Кошкіна згадувався лише як радянський військовий діяч, двічі Герой Радянського Союзу, маршал і заступник міністра оборони СРСР (з 1967 р.)⁸⁵. Натомість серед командних армійських посад І.Г.Якубовського не згадувалося командування ним (з січня 1965 р.) військами Київського військового округу (чому, власне, він і завдячував членством у політбюро ЦК КПУ)⁸⁶.

До слова, певної розмитості критеріїв відбору персоналій не змогла уникнути й сучасна «Енциклопедія історії України», редколегія котрої у вступній статті відверто констатувала цю обставину:

«Так, при відборі вчених-істориків головним був не формальний критерій (напр., наявність докторського ступеня), а факт лідерства в певній галузі історичної науки. Статті про вчених інших галузей знань, а також про діячів культури та мистецтва включалися до ЕІУ тільки тоді, коли творчі здобутки цих фахівців сягали рівня національного надбання. Зрозуміло, що такі критерії певною мірою є розмитими. Тому чимало читачів не знайдуть в ЕІУ статей про осіб, які, на їхню думку, повинні там бути, або, навпаки, знайдуть розповіді про осіб, яких, за їхніми власними критеріями, там бути не повинно»⁸⁷.

Із наближенням до завершення видання «Радянської енциклопедії історії України» вона набувала дедалі більшого ідеологічного спрямування. 28 вересня 1971 р. відповідальний редактор виголосив на засіданні редколегії характерну промову – «Про втілення настанов і матеріалів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України в «Радянській енциклопедії історії України»». Серед іншого у доповіді А.Д.Скаби йшлося: «Важливе значення для нас, енциклопедистів, також має аналіз, даний XXIV з'їздом КПРС тим процесам, що відбуваються нині в таборі імперіалізму»⁸⁸. Характерна ця авторська саморефлексія – «ми, енциклопедисти» – у поєднанні з черговими завданнями для «бійців ідеологічного (в тому числі антиімперіалістичного) фронту», що їх накреслив черговий компартійний з'їзд.

Нічого дивного, що в «Додатку», уміщеному у 4-му томі «РЕІУ», крім певної кількості згаданих вище біографічних довідок, з'явилися загальнообов'язкові статті – «Двадцять четвертий з'їзд КПРС» та «Двадцять четвертий з'їзд КП України»⁸⁹, а також стаття про чергову компартійну ідеологему – «Розвинуте соціалістичне суспільство»⁹⁰. Утім, заключний абзац статті «Двадцять четвертий з'їзд КП України» містив надзвичайно важливу інформацію, котра фактично підбивала підсумок певної історичної епохи й водночас самого проекту «Радянської енциклопедії історії України»:

⁸⁴ РЕІУ. – Т.4. – С.103–104.

⁸⁵ Кошкін М.Р. Якубовський Іван Гнатович // Там само. – С.552.

⁸⁶ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – С.296.

⁸⁷ Передмова // Енциклопедія історії України. – Т.1. – С.6.

⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф.4750. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.179.

⁸⁹ РЕІУ. – Т.4. – С.568–571.

⁹⁰ Чухно А.А. Розвинуте соціалістичне суспільство // Там само. – С.573.

«На травневому пленумі ЦК КП України 1972 П.Ю.Шелеста було увільнено від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України у зв'язку з переходом на іншу роботу. Першим секретарем ЦК КП України обрано В.В.Щербицького»⁹¹.

Сучасна вітчизняна історіографія доволі скептично оцінює науково-інформаційний рівень «РЕІУ». Адже методологічною основою видання було визначено теорію марксизму-ленінізму, рішення чергових з'їздів КПРС та КПУ, пленумів їх ЦК, надмірна увага приділялася саме цим питанням, працям К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна (цитатами останнього як про Україну, так і безвідносно до України «РЕІУ» відверто перенасичена), партійним з'їздам, постановам, компартійним діячам тощо. Сама історія українського народу зазнала у цій енциклопедії стратегічної фальсифікації. Минуле України подавалося винятково з погляду доцільності й неминучості єднання («возз'єднання») з Росією, згодом – встановлення радянської влади, перспективи «побудови соціалізму» й комуністичного суспільства. Понад половина всіх статей присвячувалася періоду після жовтня 1917 р. Замовчувалися події й особи, котрі не вкладалися в канони радянської історіографії. Робився наголос на пропагандистському «викритті» «українських буржуазних націоналістів» – «зрадників українського народу» й «фальсифікаторів історії».

Не можна не погодитися з висновком О.В.Юркової, що «Радянська енциклопедія історії України» «містить певний обсяг фактографічної інформації [...], однак наразі її значення як інформаційного ресурсу незначне»⁹². Утім, на нашу думку, докладне вивчення особливостей підготовки першого радянського енциклопедичного видання з історії, нюансів наукових позицій кожного з творців/учасників «РЕІУ», загального політико-ідеологічного контексту 1960 – початку 1970-х рр. та його впливу на реалізацію цього енциклопедичного проекту дозволить краще усвідомити особливості історіографічного процесу в республіці, побачити у чотири томнику не лише обмеженість чи виразні вади цього «інформаційного ресурсу», а й реконструювати ті історіографічні конструкти, події, осіб, які, так би мовити, залишилися «за кадром» видання або ж представлені в ньому в урізаному, вихолощеному, а то й сфальшованому вигляді.

⁹¹ Чухно А.А. Розвинуте соціалістичне суспільство. – С.571.

⁹² Юркова О.В. «Радянська енциклопедія історії України» в 4-х томах // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2012. – Т.9. – С.119.

The article reconstructs ideological and historiographical motives and realization features of the first in the USSR historical encyclopedia – four-volume “Soviet Encyclopedia of History of Ukraine” 1969–1972.

Keywords: “The Soviet Encyclopedia of History of Ukraine”, Institute of History of the Academy of Sciences of USSR, encyclopedia.

